

Αποψη του νεκροταφείου στο Φουρνί.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΦΟΥΡΝΗ

Οποιοσδήποτε ενδιαφέρεται για τα σχετικά με την ταφή των νεκρών στην Κρήτη αναφέρεται υποχρεωτικά στο Φουρνί, το μινωικό νεκροταφείο των Αρχανών. Προπολεμικά ήδη ήταν γνωστά πολλά σημαντικά νεκροταφεία της Κνωσού, το νεκροταφείο της Τζαφέρ Παπούρας και του Μαυροσπήλιου ή των Καλυβίων της Φαιστού, οι τάφοι του Μόχλου και του Παλαιάστρου, φυσικά οι διάσπαρτοι θαλωτοί τάφοι της Μεσαράς. Μεταπολεμικά έγιναν γνωστά τα νεκροταφεία του Σανατόριου και του Αγ. Γιάννη της Κνωσού, των Αρμένων στο Ρέθυμνο και της Αγ. Φωτιάς στη Στειρεία. Όλα αυτά τα νεκροταφεία είναι σημαντικά, αν και συνήθως περισσότερο για τα κινητά ευρήματά τους, πάντως με περιορισμένη χρήση, σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Γιάννης Σακελλαράκης
Αρχαιολόγος

Το Φουρνί όμως είναι μοναδικό, όχι μόνο για τον πλούτο των κτερισμάτων του και για τις ανασκαφικές παρατηρήσεις που έγιναν σχετικά με τα ταφικά έθιμα, την

ταφική λατρεία και τις ασύλητες ταφές του, αλλά και για την μαρκόχρονη, για περισσότερο από χίλια χρόνια, χρήση του, κι ακόμη για το πλήθος και την ποικιλία

των 26 συνολικά ταφικών, κοσμικών και λατρευτικών κτισμάτων. Πρόκειται λοιπόν για μια πραγματική μινωική νεκρόπολη. Ο χώρος ήταν γνωστός στην αρ-

χαιολογική βιβλιογραφία από το 1957, όταν ο τότε φύλακας αρχαιοτήτων Αρχανών μακαρίτης Λ. Συναδινάκης είχε παραδώσει στο Μουσείο Ηρακλείου ένα χάλκινο εγχειρίδιο, που γνωρίζουμε τώρα ότι είχε βρεθεί στη Ταφικό Κτήριο 6. Πέρασαν κάποια χρόνια όμως μέχρι να πατήσει ποδή αρχαιολόγου στο Φουρνί. Η πραγματική έρευνα ξεκίνησε το 1964 με την ανασκαφή ενός θαλαματού τάφου, του κενταφιου, και κυρίως από το 1965, με την ανασκαφή του Θολωτού Τάφου Α. Η χρήση του νεκροταφείου στο Φουρνί αρχίζει ήδη στην ΠΜ II περίοδο, σταν ξιτίζεται στο Θολωτό Τάφος Γ. Ε. το κατώτερο ταφικό στρώμα του οποίου χρησιμοποιείται σ' αυτή τη φάση. Λίγο αργότερα, στην ΠΜ III περίοδο, χρονολογείται στο Θολωτό Τάφος Γ, ένας από τους σημαντικότερους θολωτούς τάφους που ήλθαν μέχρι τώρα σε φως στην Κρήτη, ακόμη και για την καλή του διατήρηση, που κατέδειξε την πραγματικά θωλωτή κατασκευή των πρώιμων κρητικών τάφων.

Το αδιατάρακτο ταφικό στρώμα του Θολωτού Τάφου Γ περιέλαβε μέσα σε 11 σαρκοφάγους, σ' έναν πίθο αλλά και στο έδαφος, 45 συνολικά ταφές, με εξαιρετικής σπουδαιότητας κτερίσματα. Οι σφραγίδες, τα χάλκινα εγχειρίδια και τα κοσμήματα, κατασκευασμένα από διάφορες ύλες, χρυσό, ασήμι, φαγετπιανή, ελεφαντόδοντο και κόκαλο, βρίσκουν παράλληλα μόνο στους σημαντικότερους τάφους της Μεσαράς και του Μόχλου. Ιδιαίτερα καποίες εντελώς ιδιόμορφες, περίτεχνες χρεότες χάρτες, από τις οποίες απαρτίσθηκαν δύο περιδέραια, ποιάδουν με αντίστοιχες από γνωστούς θησαυρούς της εποχής, τον λεγόμενο θησαυρό της Θυρεατίδας και τον περίφημο θησαυρό του Πριάμου της Τροίας. Τα πιο ενδιαφέροντα όμως ευρήματα του Θολωτού Τάφου Γ ήταν τα ειδύλλια, η μεγαλύτερη ομάδα ειδωλίων που ήλθε ποτέ στο φως, και όχι μόνο σε θολωτό τάφο της Κρήτης.

Συνολικά στον Θολωτό Τάφο Γ βρέθηκαν 15 ειδώλια, ακέραια ή σε κομμάτια, κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο, σχιστόλιθο, πυριτόδιλιθο, κυρίως όμως μάρμα-

ρο. Τα τελευταία είναι βέβαια και τα πιο ενδιαφέροντα για την έρευνα, αφού όχι μόνο η ύλη αλλά και η τυπολογία τους είναι χαρακτηριστικά κυκλαδική. Είναι πολλά ακόμη τα κυκλαδικά στοιχεία του Θολωτού Τάφου Γ των Αρχανών, που θα πρέπει να συσχετίσθων βεβαία και με άλλα ακόμη της διπλανής περιοχής, που έχει ονομαστεί Περιοχή των Βράχων. Μόνο από το Φουρνί π.χ. προέρχονται 25 συνολικά μαρμαρινά κυκλαδικά ειδώλια. Περισσότερα δηλαδή από όσα γνωρίζουμε από όλη την υπόλοιπη Κρήτη. Κι αυτό το γεγονός είναι αξιοσημείωτο, ως δείγμα της πρασαντορικής ήδη ακμής του οικισμού των Αρχανών, για τις υπερπόντιες σχέσεις που ανάπτυξε.

Ο Θολωτός Τάφος Γ στο Φουρνί δείχνει καθαρά την πρόοδο που οδήγησε σε μεγάλη ανθηση του οικισμού των Αρχανών στο τέλος των προανατορικών χρονών, τη ΜΜ Iα περίοδο. Το ανώτερο ταφικό στρώμα του Θολωτού Τάφου Ε χρονολογείται σ' αυτή τη φάση. Κι ένας μεγάλος αριθμός από ορθογώνια κτήρια χρησιμοποιούνται στο νεκροταφείο σ' αυτή την περίοδο, που μοιάζει η σημαντικότερη του νεκροταφείου, αφού οργανώνεται όπως κανένα αλλο κρητικό παραδείγμα. Γιατί δεν είναι μόνο τα στιβάρα υπέργεια ταφικά κτίσματα, αλλά και οι πλακόστρωτοι δρόμοι που βρέθηκαν, ακόμη και διάφοροι πλακόστρωτοι χώροι, προσρισμένοι πιθανότατα για κάποιες επιπλέιες τελετές. Στα σημαντικότερα ευρήματα της εποχής θα πρέπει να συγκαταρθεί μεριμνώς ίσως πηλίνοι αγωγοί νερού, που βρέθηκαν σε κάποια σημεία, για την απαγωγή φυσικά των όμβριων υδάτων, γεγονός που δηλώνει μια πρωτοφανή μέριμνα για ένα χώρο, ο οποίος είχε προοριθεί όχι μόνο για την ταφή αλλά και για τη λατρεία των νεκρών, όπως δείχνουν άλλωστε και ποικίλα ευρήματα.

Η συνύπαρξη στο νεκροταφείο στο Φουρνί, τα προανατορικά χρόνια, θολωτών τάφων, τύπου συνηθισμένου στην ανατολική, δείχνει καθαρά την κεντρική θέση των Αρχανών, που δέχεται και συνδυάζει πολλαπλές επιδρά-

σεις. Το ίδιο φαίνεται στην άφονη κεραμική, ιδιαίτερα του αποθέτη μεταξύ του Ταφικού Κτηρίου 6 και του Θολωτού Τάφου Γ, που αποτελεί θέμα ειδικότερης μελέτης σ' αυτόν τον τόμο. Το ίδιο όμως δείχνουν ιδιαίτερα οι πάμπολλες σφραγίδες αυτών των χρόνων, που ήλθαν στο φως στο νεκροταφείο και αποτελούν και πάλι θέμα ειδικότερης μελέτης σ' αυτόν τον τόμο. Αντίστοιχη είναι η άνθηση και άλλων τεχνών, όπως της ειδωλολαπτικής. Πάλι από το νεκροταφείο στο Φουρνί προέρχεται το παλαι-

Κάτωψη του νεκροταφείου στο Φουρνί.

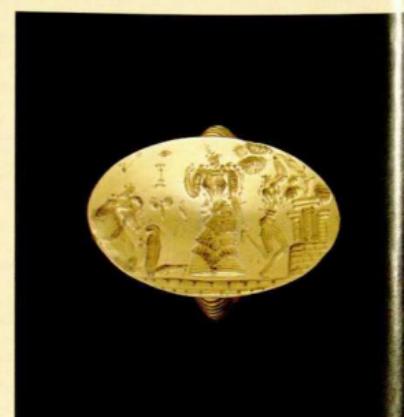
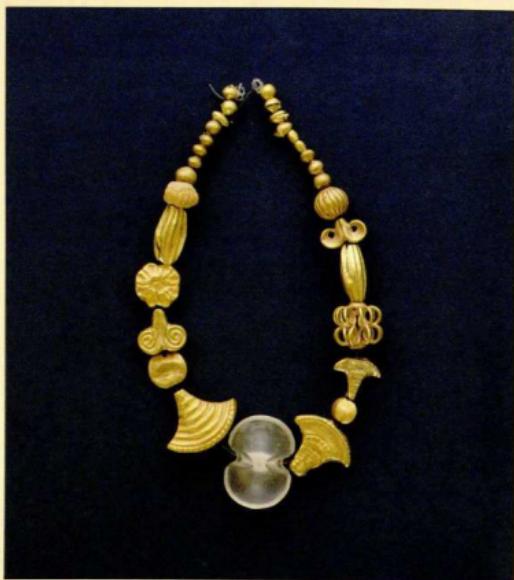

Ειδώλιο από στεατίτη από το Ταφικό Κτήριο 7 στο Φουρνί.

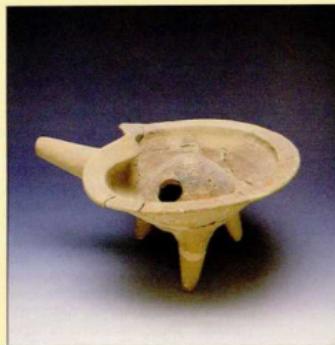
Χρυσά κιβωτίδια από τον Θολωτό Τάφο Α στο Φουρνί.

Χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τον Θολωτό Τάφο Α στο Φουρνί.

Ληνός, πήλινο σκεύος για τη σύνθλιψη των σταφυλιών από το Κτηρίο 4 στο Φουρνί.

Θυμιατήριο από τον χώρο μεταξύ των Ταφικών Κτηρίων 3 και 8 του νεκροταφείου στο Φουρνί.

Χάλκινα αγγεία από τον Θολωτό Τάφο Α στο Φουρνί.

ότατο χάλκινο ειδώλιο της μινωϊκής Κρήτης.

Από το προανακτορικό Φουρνί, το Ταφικό Κτήριο 19, προέρχεται το μοναδικό πήλινο σείστρο, ταυτόσημο με την κατά πολὺ μεταγενέστερη απεικόνιση του στα γνωστό λίθινο ανάλυτρο αγγείο των θεριστών από την Αγ. Τριάδα. Για τις σχέσεις των προανακτορικών Αρχανών με τις Κυκλαδίς είναι ήδη λόγος. Ευρήματα στο Φουρνί, όπως οι σκαραβαῖοι, πιστοποιούν εισαγωγές από την Αίγυπτο, κι ένας συροπαλαιστινιακός σφραγίδοκυλινδρος εισαγωγές από την Ανατολή. Τέλος, από το προανακτορικό Φουρνί προέρχονται οι παλαιότερες χρονολογημένες ιερογλυφικές σφραγίδες της Κρήτης, που αποδίδουν την "écriture d'Arkhane", όπως έχει ήδη ονομασθεί ο ειδικός αυτός τύπος της γραφής. Ίσως και μόνο οι ιερογλυφικές σφραγίδες, σε συνδυασμό με την ανεύρεση ενεπήργαφων σαρκοφάφων, εμφανεύουν το γεγονός της μαναδικής για την Κρήτη ακμής του προανακτορικού οικισμού των Αρχανών, που φαίνεται σημαντικότερος κι από την ίδια την Κωστού.

Σε πολλά ταφικά κτήρια στο Φουρνί, όπως στο αψιδωτό Ταφικό Κτήριο 19, συνεχίζονται οι τάφες και στα επίμενα παλαιοανακτορικά χρόνια, και παράλληλα ιδρύονται νέα κτήρια σ' αυτή τη φάση, όπως το λαβυρίνθινο Σταθμό Ταφικό Κτήριο 18. Στην παλαιοανακτορική επίσης εποχή συνεχίζεται η χρήση του οπουδιάστερου κτηρίου στο Φουρνί, του μοναδικού κτηριακού συγκροτήματος του Θολωτού Τάφου Β, που χρησιμοποιείται για την ταφή και τη λατρεία σημαντικών πιθανότατα προσώπων ένως και τα μετανακτορικά χρόνια. Στην παλαιοανακτορική πάντως εποχή φαίνεται πώς έχει συγκροτηθεί το κτήριο με τη θόλο στο κέντρο κι εννιά δωματία ολόγυρα. Ιδιαίτερα εξιστημένωτο είναι το δωμάτιο του πεσσού, στο νότο, και μια κλίμακα ανάδου στο νότο διάδρομο, που οδηγεί σε δεύτερο όροφο.

Οι μοναδικές αρχιτεκτονικές ιδιόρρυθμες του Θολωτού Τάφου Β και η διατήρηση τους επί τόσους αιώνες προδίδει κι τη φύση του κτηρίου, που ασφαλώς δεν είναι μόνο ταφική αλλά και λατρευτική, όχι μόνο στην παλαι-

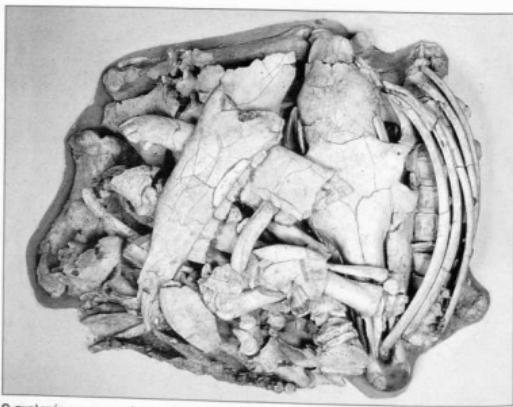
ονακτορική εποχή αλλά και ώς το τέλος της χρήσης του στα μετανακτορικά χρόνια. Εκτός από το δωμάτιο του πεσσού, τη λατρεία των νεκρών προδίδει ακόμη η κρύπτη που αποκαλύπτεται στο χώρο 5, δυτικά, όπου ήλθαν στο φως άμμικα σε μιαν εντοιχισμένη, κιβωτιόσχημη σαρκοφάγο τα σεβασμάτα λειώναντα 19 τουλαχιστού νεκρών, ανδρών, γυναικών αλλά και παιδιών. Ακόμη, η επίχωση και η υπερύψωση της θύλου, όπως κι η δημιουργία ενός θρανίου.

Αλλώστη τη λατρεία των νεκρών καταδεικνύεται στο Φουρνί, και αλλού, από την υπέρτη π.χ. του μοναδικού σταγονονεύδους Θολωτού Κτήριου 21, εφόδιασμένου ακόμη κι με κλίμακα καθόδου. Τα μυκηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν πάνω από το ταφικό στρώμα του γνωστού μας ήδη προανακτορικού Θολωτού Τάφου Γ είναι και πάλι πιθανότατα λειώναντα κάποιας λατρευτικής πράξης, που έγινε από το παράθυρο του τάφου. Σε πολλά αλλά σημειεύοντας στο Φουρνί διακριβώθηκε η ταφική λατρεία. Κι όπως θα δουμε πο κάτω, θυσίες ζώων έγιναν και στο Θολωτό Τάφο Α.

Η χρήση του νεκροταφείου στο Φουρνί στα νεοανακτορικά χρόνια συνεχίζεται αδιάπατη σε διάφορα κτήρια, όπως ο Θολωτός Τάφος Β και το Ταφικό Κτή-

ριο 3. Από τον καθαρισμό κάποιου ΥΜ της κτηρίου προέρχεται πιθανότατα μια σημαντική απόθεση κεραμικής, που βρέθηκε στο Κτήριο 17, σε κοιλότητα σκαμμένη στο βράχο. Άλλωστε η ακμή του νεκροταφείου στο Φουρνί σ' αυτά τα χρόνια καταφαίνεται από τη λειτουργία του μοναδικού Κτήριου 4, με την αναμφίβολη κοινωνική χρήση του.

Η τελευταία ακμή του νεκροταφείου στο Φουρνί σημειώνεται στα μετανακτορικά χρόνια της Κρήτης που με την ανδρώση δύο νέων, υπόγειων βέβαια, θωλωτών τάφων και του λεγόμενου Μυκηναϊκού Ταφικού Περιβόλου. Ο τελευταίος είναι και πάλι ένα μοναδικό για την Κρήτη ταφικό μνημείο, με μιαν επίπλωση λάκκων του διαταγμένους σε τρία επιπτέδα, που περιβάλλονται από ένα ορθογώνιο. Ο συστηματισμός με τους κυκλικούς περιβόλους των διάσητων λακκοειδών τάφων των Μυκηνών ενισχύεται από την ανεύρεση στις Αρχανές σε τρεις από τους λάκκους επιπτύμβων στηλών, ειδουσών σπανιότατου για την Κρήτη, που θυμίζει πάλι τις Μυκηνές. Οι ταφές του περιβόλου των Αρχανών ανήκουν πιθανότατα σε εξέχουνα πρόσωπα, όπως δείχνει ο πλούτος των κτερισμάτων: τα χάλκινα αλλά και τα λίθινα αγγεία, τα ελεφαντουργήματα (ανάμεσα στα οποία καταλέγονται μια πυξίδα κι ένα χτένι), τα

Ο σκελετός του σφαγέμενου αλόγου, όπως βρέθηκε στον Θολωτό Τάφο Α στο Φουρνί.

κοινότητα και οι σφραγίδες. Η ταφική λατρεία υποδηλώνεται, τέλος, και πάλι στον Μυκηναϊκό Ταφικό Περίβολο με την ανιδρυση δύπλα ενός χτιστού βόθρου. Στη μετανακτορική εποχή χρονολογείται και η σημαντική ταφή που έγινε στο Θολωτό Τάφο Δ στο Φουρνί. Στη μέση του θαλάμου ενός μικρού τάφου μα γυναικά αποτέλθηκε, φαινεται, σ' ένα Εύλινο φορείο, κρατώντας με το αριστερό της χέρι μπροστά στο πρόσωπο ένα χάλκινο καθρέφτη. Η λεπτομέρεια αποτύπωση αλλά και η τυπολογία δεκάδων χάντρων, που βρέθηκαν γύρω της, επιβεβαιώνεις ότι πλήθος από χάντρες, κατασκευασμένες από χρυσό, υαλόμαζα, φαγετιναή, ήλεκτρο και σάρδιο, ανήκαν σε περιόδεους που φορούσαν: άλλες όμως χρυσές χάντρες ήταν ενυφαμένες σ' ένα πέπλο, και ακόμη το μέτωπο της νεκρής διακοσμούσε ένα διάδημα από χρυσές χάντρες. Σ' ένα πήλινο αγγείο δύπλα της είχε αποτελεθεί, τέλος, ένα άλλο περιόδειο από ποικίλες χρυσές χάντρες κι ένα περίστοιπο από ορεία κρύσταλλο, καθώς κι ένα χάλκινο ξυράφι.

Πολύ πλουσιότερη ήταν μια άλλη, απομική πάλι, ταφή, που βρέθηκε ασύλητη στο πλευρικό δωμάτιο του Θολωτού Τάφου Α, το πρώτο εύρημα που έγινε το 1965 στο Φουρνί, όταν το ανώτερο τμήμα της θόλου ήταν ορατό ανάμεσα στα αμπέλια και το χρηματοποιούσαν οι χωρικοί, μετασκευασμένο σε καλύβα, για τις διάφορες αγροτικές εργασίες. Δεν ήταν μόνο τα πολλαπλά χρυσά κοινήματα, που ήλθαν πάλι σε φως τόσο μέσα στην πληνιτική, γραπτή σαρκοφάγο όσο και σε μια γνωστή της θόλου, ανάμεσα στα οποία και πέντε σφραγιστικά δαχτυλίδια, αλλά και πλήθος άλλων κτερίσματα. Οχτώ πηλίνια αγγεία, ένα λίθινο και δέκα χάλκινα σκεύη, ένα λίθινο και δέκα χάλκινα σκεύη, ένας πραγματικός θησαυρός, συνωστίζονταν με πολλά ακόμη ελεφαντούργηματα.

Και μόνο η αναφορά των κτερίσματων αυτής της ταφής υποδηλώνει τη σπουδαιότητα του πλήθους των κινητών ευρημάτων του νεκροταφείου στο Φουρνί για την ιστορία της μινωικής τέχνης. Η μελέτη π.χ. του σημαντι-

κότερου από τα δαχτυλίδια της ταφής, ενός αριστουργήματος της μινωικής χρυσοχοΐας, βεβαιώσεις τη γνησιότητα άλλων γνωστών μινωικών δαχτυλιδών, που θεωρούνταν κίβδηλα. Ένα από τα ελεφαντούργηματα, μια σύνθεση από 87 περίτεχνα ελεφάντινα κομμάτια, αποδείχθηκε με τη μελέτη πιας ανήκε στη διάσωμη της πρόσθιας πλευράς ενός υποπόδιου, αντίστοιχου μ' αυτά που περιγράφονται στις πινακίδες Γραμμικής Β Γραφής του ανακτόρου της Πύλου.

Και η αποκλιώνη της θυσίας ενός αλόγου, κυρίως όμως ενός ταύρου, δεν διάφαστες μόνο άλλη μα πιττή της ταφικής λατρείας αποδείχθηκε ότι τιμές θείας λατρείας απολάμβαναν στη μινωική εποχή και υπαρκτά πρόσωπα, αλλά μόνο σάν ανήκαν και σε βασιλικά γένη, όπως η γυναικα που θάφτηκε στο πλευρικό δωμάτιο του Θολωτού Τάφου Α.

Οι σημαντικές μετανακτορικές ταφές στο Φουρνί σημειώνουν και το τέλος της χρήσης του νεκροταφείου, αν και κάποιες υπομινωικές ταφές αποκαλύψθηκαν πάνω από την πεισμένη στέγη του Θολωτού Τάφου Δ. Ελάχιστα είναι κάποια διάπατρα γεωμετρικά όστρακα στο Φουρνί. Λίγο περισσότερα είναι διάφορα ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων, ίσως από συλλήτες, και μαλιστα στην είσοδο του Θολωτού Τάφου Α. Ένα βενετσιανό νόμισμα από την επίχωση της θόλου που ίδιου τάφου ίσως ανήκε σ' έναν περιπτηγή, που έψηψε, όπως κι άλλοι, τον τάφο του Διά στις Αρχάνες. Ίσως από τότε το νεκροταφείο αποθήκευται στην καλλιέργεια, έως και τη δεκαετία του '60 που άρχισε η έρευνα, και μέχρι σήμερα, που μεταβλήθηκε σε χώρο μελέτης, αλλά και με ποικίλες απαλλοτριώσεις και διενδροφυτεύσεις σ' ένα μοναδικό για την Κρήτη αρχαιολογικό άλσος.

Και είναι εύλογη η φήμη που ξεπέρασε τις Αρχάνες. Κατά τον Π. Θεμελή, το νεκροταφείο στο Φουρνί είναι μια "μοναδική σε έκταση και οργάνωση μινωική νεκρόπολη". Κατά τον H. Catling,

"exceptionally rich and important cemetery". Κατά τον W. Schiering, "ungemein interessante und wichtige Nekropole". Κατά τον S. Hiller, "die bedeutendste Nekropole auf kretischen Boden" και "eine der bedeutendsten im kretisch-mykenischen Bereich" και μια "wahr Totenstadt". Κατά τον F. Schachermeyr μια "grossartige Nekropole". Κατά τον N. Πλάτωνα, μια "necropole de caractère royal". Κατά τον P. Belli, "grande complesso cimetiale, il più importante forse di tutta Creta", και κατά τους ανασκαφείς της μια ευτυχής επιστημονική ενδοσκόπηση.

Βιβλιογραφία

Πλάτων Ν., «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτῃ κατά το έτος 1957», Κρήτη. Χρον. ΙΑ, 1957, 339.

Sakellarakis J.A., "Über die Echtheit des sogenannten Nestorringes", Λεπραγμένα Γ Δευτούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 1973, 303-18. Θεμελής Π., ΑΕ 1975, 251.

Catling H., Arch. Rep. for 1975-6, 29. Schiering W., Funde auf Kreta, Göttingen 1976, 72.

Hiller S., Arch. für Orientforschung XXV, 1974-7, 291. Hiller S., Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehnts, Wien 1977, 102.

Schachermeyr F., Die Agäische Frühzeit, III, Wien 1979, 300. Platon N., La civilisation égéenne, Paris 1981, I, 390.

Belli P., SMEA XXV, 1984, 118.

The Cemetery at Fourni

J. Sakellarakis

The cemetery at Fourni, Archanes, is unique not only for the wealth of its burial offerings and the information supplied on the burial customs and ritual; but also for its centuries long use, more than one thousand years, -from the Early Minoan II period to the Sub-Minoan years- as well as for the great number and variety of its 26 funerary, secular and religious buildings. It is, therefore, a genuine necropolis of great significance, as many scholars have admitted.